

УЧАСТЬ ГРОМАДИ ЄЛИСАВЕТГРАДА У ДОПОМОЗІ ПОРАНЕНИМ І ХВОРИМ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877–1878 рр.

О. М. Марченко

Центральноукраїнський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5720-0976

Ключові слова: російсько-турецька війна 1877–1878 рр., Товариство піклування про поранених і хворих воїнів, госпіталь, догляд за хворими, благодійність, Єлисаветград.

У статті розглядається участь членів Єлисаветградського комітету товариства опіки над пораненими і хворими з березня 1877 р. до липня 1878 р., кроки окремих городян міста, а також рішення органів міського самоврядування, спрямовані на різноманітну благодійницьку діяльність. Робиться акцент на активну участь громадськості міста в наданні допомоги пораненим і хворим воїнам, що стало важливою школою згуртованості громади, усвідомлення мешканцями міста толерантності, гуманізму, взаємодопомоги в умовах воєнного часу.

PUBLIC PARTICIPATION OF ELYSAVETGRAD IN HELP OF THE WOUNDED AND SICK DURING THE RUSSIAN-TURKISH WAR IN 1877-1878

O. Marchenko

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Key words: the Russian-Turkish War in 1877–1878, Society for the care of the wounded and sick warriors, hospital, care of patients, charity, Yelysavetgrad.

The wars waged by the Russian Empire in the nineteenth century. (Russian-French (1812–1813), Crimean (1853–1856)) led to increased charity work among various segments of the population (intellectuals, nobles, townspeople) in favor of the army and the military, which was expressed in the participation of the sisters of mercy and women in the care of the sick and wounded in the battlefields, in the rear hospitals, in the gathering of the means necessary for dressing and treatment, and other things, and the Russo-Turkish War of 1877-1878, during which the city of Yelysavetgrad was an exception a committee of the Society was created tending the wounded and sick warriors.

The article discusses the participation of the members of the Yelysavetgrad Committee from March 1877 to July 1878, the steps of individual citizens of the city, as well as the decisions of the local self-government bodies aimed at various charitable activities: training the Sisters of Charity; providing assistance to sick and wounded warriors with money, food and other things; visiting warriors in hospitals and infirmary; raising money and material for the needs of the army; repair of houses and barracks for wounded warriors; renting apartments for poor families of soldiers; facilitating the adoption and temporary placement with their subsequent destination of mobile sanitary units from the Red Cross, who came from different provinces of Russia; meeting trains with the wounded and sick at Yelysavetgrad Station and providing them with various humanitarian assistance; guardianship of sick Turkish captives; conducting various charity events and events (performances, concerts, festivities, lotteries, fundraising in churches, in the city, county) and more. Emphasis is placed on the active participation of the city's public in providing assistance to the wounded and sick warriors, which has become an important school of community cohesion, awareness of the city's residents of tolerance, humanism, mutual assistance in wartime.

Постановка проблеми. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. залишає ще багато нез'ясованих питань, які потребують уважного вивчення, дослідження й висвітлення. Однією з таких проблем є участь у добродійній діяльності, зокрема, й у допомозі пораненим і хворим воїнам російської армії в тилу, яким тоді було місто Єлисаветград, представників різних інституцій, громадських організацій, окремих благодійників. Війна з Османською імперією знайшла позитивний відгук у серцях широких верств тодішнього суспільства і, насамперед, серед інтелігенції, що мало вираження в пожвавленні діяльності товариств сестер милосердя, дамських комітетів, благодійній діяльності земств, органів міського самоврядування, товариства Червоного Хреста, окремих благодійників серед купців, дворян, міщан тощо. Як згадувалось у нарисі про жінок-сестер милосердя та жінок-лікарів, які брали участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., що вийшов уже в 1879 році, «війна з турками показала необхідність і добродійність допомоги під час війни й на війні»¹.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Головним джерелом щодо діяльності громади Єлисаветграда у допомозі пораненим і хворим під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. є звіт Єлисаветградського комітету товариства опіки, в якому детально (із зазначенням сум кошторису, прізвищ відповідальних осіб) за напрямками подана його благодійницька робота², а також історичний нарис про діяльність Єлисаветградського місцевого комітету Російського товариства Червоного Хреста, який також активно займався питанням опіки над хворими і пораненими воїнами російської армії³.

Завідувач організаційно-методичним відділом Кіровоградського обласного краєзнавчого музею О.І. Кротов підготував низку статей про участь мешканців Єлисаветграда в російсько-ту-

рецькій війні 1877–1878 рр., у яких згадується, зокрема, і про організацію Пермського лазарету в Новоукраїнці⁴. Дослідниця О.Є. Белова висвітлює участь сестер милосердя в допомозі хворим і пораненим воїнам у госпіталях і тилу в Ярославській, Костромській і Володимирській губернії Росії⁵. У роботі Н.В. Волканової проаналізовано благодійницьку діяльність представників дворянських кіл Бессарабії російській армії⁶.

Ґрунтовна праця російського історика П.П. Щербініна розкриває вплив військового чинника на повсякденне життя російського суспільства другої половини XIX ст. й, зокрема, жіноче сприйняття війни⁷. У ній автор досліджував правове, сімейне, соціальне становище солдатки, менталітет і повсякденно-побутові реалії сімей, призваних на війну солдат, участь жінок у війнах XVIII – початку XX ст. як сестер милосердя та жінок-воїнів.

Метою статті є розкриття участі громади Єлисаветграда у наданні матеріальної та благодійної допомоги пораненим і хворим воїнам під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Виклад основного матеріалу. Російська імперія в XIX ст. проводила багато війн, які по-різному сприймалися населенням. Уже в період російсько-французької війни 1812–1813 рр. відзначається сплеск громадської допомоги російським військам у захисті своєї вітчизни, зокрема, й участі жінок у догляді за хворими та пораненими в тилових госпіталях, у збиранні необхідних для перев'язок та лікування засобів та ін. Деякі дворянки за таку діяльність навіть були нагороджені медаллю «У пам'ять Вітчизняної війни 1812 р.»⁸.

Під час Кримської війни (1853–1856 рр.) допомога російській армії з боку населення також мала місце. Особливо слід зазначити ідею допо-

¹ Русская женщина в войну 1877–1878. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей / сост. П.А. Илинский. СПб.: тип. П.И. Шмидта, 1879. С. 225.

² Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приходе и расходе пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. С. 1–39. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8> (дата звернення 15.10.2020).

³ Краткий исторический очерк деятельности Елисаветградского местного комитета Русского общества Красного Креста. Елисаветград: тип. Гольденберга, 1895. // ДАКО. Друкований фонд. Інв. № 941. С. 1–7. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?3#photo> (дата звернення 15.10.2020).

⁴ Кротов О.І. Участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 років мешканців нашого краю // Народне слово. 28 квітня 2011; 12 травня 2011. URL: http://kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=270:123&catid=54&Itemid=199&lang=ua (дата звернення 14.10.2020).

⁵ Белова Е.Е. Сестры милосердия в период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. // Ярославский педагогический вестник. Ярославль, 2010. № 2. С. 33–37.

⁶ Волканова Н.В. Матеріальна допомога армії з боку Бессарабських аристократів під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137. С. 104–106.

⁷ Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX вв. Тамбов: изд-во «Юлис», 2004. 509 с.

⁸ Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX вв. Тамбов: изд-во «Юлис», 2004. С. 298

магати пораненим за участю жінок на фронті та в госпіталях, яка належала великій княгині Олені Павлівні (1807–1873), дружині великого князя Михайла Павловича, брата імператора Миколи I. Її підтримав хірург М.І. Пирогов, професор петербурзької медико-хірургічної академії (хоча військове керівництво зустріло цю ідею недовіркою). У Росії на той час спостерігався небувалий підйом і ревне бажання діяти на користь пораненим і хворим. У морське міністерство та до великої княгині Олені Павлівні стали стікатися приношення грошима та речами. Були створені загони сестер милосердя у військах із пунктами перев'язок і рухливими лазаретами. 25 жовтня 1854 р. Олена Павлівна засновує Хрестовоздвиженську громаду сестер милосердя для піклування поранених і хворих (попередниці Російського товариства Червоного Хреста), з подальшим їх відрядженням на театр військових дій у Севастополь (загалом у Кримській кампанії взяли участь приблизно 250 сестер милосердя). Сама княгиня залишалася в Петербурзі й займалася облаштуванням складів для медикаментів і речей, куплених за власні кошти, а також доставлянням їх до Криму, а також щодня їздила в лікарні і своїми руками перев'язувала рани⁹.

Багато було жінок (мешканців обложеного Севастополя), хто добровільно ходив допомагати воїнам прямо на передову. Прикладом такого героїзму є 18-річна Даша Михайлова, названа в народі «Севастопольською», перша в Росії сестра милосердя, яка безоплатно допомагала пораненим і хворим. Була ще Є.М. Хлапоніна, дружина підполковника, працювала на перев'язному пункті Севастополя та ін.¹⁰ Отже, заслугою сестер милосердя в Кримській війні була допомога хворим і пораненим, надання їм санітарної, медичної, моральної підтримки, що так було необхідно воїнам в умовах жорстокості війни. Допомога постраждалим від військових дій стала прообразом діяльності надалі товариства Червоного Хреста

У 1867 р. було засновано Товариство піклування поранених і хворих воїнів, яке з 1876 р. стало називатися Російським товариством Червоного Хреста (далі – РТЧХ), основним завданням якого була підготовка молодшого медичного персоналу для потреб воєнного часу, організація госпіталів на фронті, збір пожертвувань і надання матеріальної допомоги пораненим і хворим. У Єлисавет-

граді діяв місцевий комітет РТЧХ при повітовому предводителю дворянства.

Російсько-турецька війна (24 квітня 1877 – 3 березня 1878 років) була дуже популярна серед громадськості. Багато жінок із різних станів, знаючи досвід допомоги воїнам під час Кримської війни, виявили бажання надавати допомогу братським слов'янським народам у боротьбі проти турецького ярма (йшли добровольцями на фронт у якості сестер милосердя). Стало модним займатися добродійною діяльністю: брати участь у дамських комітетах (надавали хворим і пораненим воїнам допомогу грошима, харчами та іншими речами), записуватися до громад сестер милосердя, відвідувати російських воїнів у госпіталях та лазаретах, збирати кошти та матеріальні речі на потреби армії, проявляти ініціативу в різних благодійних заходах та інше.

Жінки-добровольці отримали можливість протягом декількох місяців вчитися на спеціальних курсах, що створювалися в різних містах. У Єлисаветграді також при земській лікарні, під керівництвом лікаря місцевого військового госпіталю М.М. Асотського були відкриті курси, де за два роки було випущено 60 сестер милосердя. Природно, що рівень кваліфікації після подібного навчання був вельми невисокий. Усього ж за роки війни було підготовлено понад 3000 сестер милосердя, які працювали також у провінційних лазаретах, створених майже в кожному місті (у тому числі й у Єлисаветграді)¹¹. У тилкових лазаретах була менша смертність, кращий догляд і постачання пацієнтів усім необхідним.

У Єлисаветграді вже 13 березня 1877 р. був утворений комітет товариства піклування поранених і хворих воїнів. З початком війни він увійшов до місцевого відділення РТЧХ. Його очолювала О.І. Косаржевська. У зв'язку з її від'їздом, із 13 травня керував комітетом В.А. Арістов, голова єлисаветградського окружного суду, а з 20 січня 1878 р. – Н.Ф. Джибелі. З 28 травня 1878 р. і аж до обрання його в 1907 р. членом Державної ради від Херсонських губернських земських зборів – статський радник, спадковий дворянин П.Д. Ревуцький¹². Петро Дмитрович у 1871 - 1895 роках був почесним мировим суддею в Єлисаветградському окрузі, в 1877 - 1882 роках – голова з'їзду мирових суддів, в 1883 - 1892 роках – єлисавет-

⁹ Там само. С. 309.

¹⁰ Постернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия. Москва: изд-во «Свято-Дмитриевское училище сестер милосердия», 2001. С. 58.

¹¹ Шибков А.А. Первые женщины-медики России. Л.: МЕД-ГИЗ, 1961. С. 80.

¹² Пашутин А.Н. Исторический очерк города Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. С. 205.

градський повітовий предводитель дворянства.

До комітету входило тридцять відомих у місті осіб: міські голови С.К. Турчанов (1866–1878), О.М. Пашутін (1878–1905), заступник голови комітету А.Ф. Анисьїн, скарбник П.П. Салагов, діловод П.Р. Сорока, цивільні лікарі О.А. Веккер, В.С. Шуварський, члени Червоного Хреста В.Я. Протопопов, І.Г. Шишкевич, Г.О. Чекерський, І.Ф. Щеглов, військовий лікар В.В. Михайлов, поліцмейстер І.П. Богданович, міський гласний Н.Б. Баумгартен, М.М. Голубов, М.М. Родіонов, М.Л. Левковець, А.В. Зибін, Т.Я. Росиков, Н.Ф. Джигелі, К.К. Венріхов, М.О. Сильвестрович, В.Е. Воробйов, жінки – М.К. Шафонська, М.П. Дараган, С.К. Журавська, М.М. Всеволожська, Е.І. Шуварська, М.М. Гангелова. Члени комітету виконували з моменту утворення й до кінця 1877 р. провели 44 засідання, в 1878 р. й до 1 липня, коли припинили свою роботу, – 28¹³.

Члени комітету звернулися до мешканців міста вступати в члени Червоного Хреста і збирати кошти та матеріальні речі для цієї організації. Вони також організовували спектаклі, концерти, гуляння, лотереї, здійснювали збір коштів у церквах, у місті, повіті. Результатом такої діяльності було збільшення кількості членів РТЧХ за період війни з кількох осіб у березні 1877 р. до 1136 осіб, членських внесків зібрано 5295 крб, а благодійних пожертв у сумі майже 35 тис. крб. Крім того, комітет отримав від головного уповноваженого товариства піклування поранених і хворих воїнів РТЧХ і начальника санітарної справи Дунайської армії Миколи Савовича Абази (у 1870–1874 роках – херсонський губернатор) 27200 крб¹⁴. Проаналізуємо діяльність комітету й участь громадськості Єлисаветграда в допомозі російській армії та її воїнам.

Як ми вище зазначали, під керівництвом головного лікаря військово-тимчасового госпіталю № 61 у м. Єлисаветграді М.М. Асотського було відкрито при земській лікарні курси для підготовки сестер Червоного Хреста. Витрати на курси становили 1583 крб. Там безоплатно викладали військові лікарі госпіталю Селицький, Поліковський,

Славинський, Шапрон, Михайлов, Солнцев, Любимов, Вознесенський, а також місцеві цивільні лікарі Веккер, Гельбах, Загорський, Шуварський і Цеткін. На курси було набрано 38 осіб, 34 з яких стали сестрами Червоного Хреста, які отримували 15 крб щомісячної платні. У серпні 1877 р. 16 з них були спрямовані у 61 військово-тимчасовий госпіталь, двоє – у Плетено-Ташлицький лазарет Червоного Хреста, одна на етап біля станції Бандурка, двоє в Лису Гору – у Вологодський висувний госпіталь, двоє залишилися при міській лікарні. У жовтні 1877 р. семеро сестер військово-тимчасового госпіталю були відправлені в Болгарію, більшість із них переохворіли на тиф, і троє сестер повернулися в травні 1878 р. назад у Єлисаветград і поступили у висувний лазарет Червоного Хреста в с. Петровка¹⁵.

Знатні та небайдужі до чужого горя дами Єлисаветграда М.П. Драган, М.М. Гангелова, М.К. Шафонська, Н.А. Шафонська, В.В. Сорока, М.М. Всеволожська, Е.І. Шуварська, С.К. Журавська, Ю.Ф. Шухтан, М.Т. Адамович, С.М. Подашевська та інші відвідували 61 та 83 (сформований восени 1877 р.) військово-тимчасові госпіталі, три військові лазарети в м. Єлисаветграді й міську лікарню для з'ясування потреб хворих і поранених воїнів та надання їм необхідної допомоги. За кожною з членів комітету був закріплений певний лікувальний заклад, окреме відділення чи палата. За згодою лікаря, жінки на власний розсуд встановлювали кількість необхідної гуманітарної допомоги лікарням і доводили інформацію до членів комітету¹⁶. Ще в грудні 1876 р. міська дума прийняла рішення на випадок війни виділити палату в міській лікарні на 34 ліжка для прийняття поранених і утримувати їх власним коштом¹⁷. Аж до закінчення війни міська громада фінансувала лікування воїнів у міській лікарні. У 1877 р. на лікуванні в місті перебувало 770 вояків. Наприкінці року в Єлисаветграді було розміщено ще три

¹³ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 2–3.

¹⁴ Краткий исторический очерк деятельности Елисаветградского местного комитета Русского общества Красного Креста. Елисаветград: тип. Гольденберга, 1895. // ДАКО. Друкований фонд. Інв. № 941. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?3#photo>. С. 4.

¹⁵ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 5–6.

¹⁶ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 7–8.

¹⁷ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Елисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 39.

військових лазарети на 450 ліжок і в 1878 р. було вже 1100 поранених¹⁸.

Витрати, головню, йшли на організацію миття воїнів, відпуск їм горілки, вина, пива, лимонів, покращення харчування. Так, зі складів комітету пораненим видавався цукор, чай (150 тис. щоденних порцій), тютюн (111 пудів), закуповувалися медикаменти, яких не було в лазареті чи в аптеці, допомагали пораненим писати й відправляти листи, посилки (за час війни було відправлено 4067 одиниць), забезпечували хворих книгами, журналами, газетами. Багато редакцій газет і журналів Росії висилали безплатно свої видання. На ці потреби було витрачено понад 4117 крб¹⁹.

Влітку 1877 р. комітет клопотався перед головним уповноваженим РТЧХ і начальником санітарної справи Дунайської армії М.С. Абазою щодо перевезення поранених із 61 військово-тимчасового госпіталю, який розташовувався в найманих будинках центру Єлисаветграда, до казенних бараків за місто на природу. Абаза прибув з інспекцією в місто, оглянув помешкання, де перебували поранені, і виділив комітету кошти в сумі 2459 крб на ремонт будинків і бараків для солдатів. Зі свого боку міське самоврядування своїм коштом очистило територію навколо госпіталів та зробило косметичний ремонт²⁰. На кошти міста також винаймалося помешкання для людей і коней похідної аптеки армії²¹.

Міська дума неодноразово зверталася до військового міністра, командувача одеського військового округу, головнокомандувача Дунайської армії, Херсонського губернатора про відкриття відділення на 200 ліжок в офіцерському флігелі юнкерського училища і виділення на ці потреби 7000 крб. Але дозволу не було отримано. Згода була дана лише на наймання помешкання на 90 ліжок для лазарету місцевої повітової команди²². Для солдатів, які вже одужували, комітетом

було виділено флігель домовласника і гласного Н.А. Браккера, у якому перебувало в окремі періоди від 60 до 110 осіб. Таких пересильних було забезпечено білизною, одягом, солом'яними підстилками, їжею. Але потреби все зростали. Тому члени комітету М.К. Шафонська, М.М. Всеволожська та військовий лікар В.В. Михайлов звернулися до громадськості міста про благодійну допомогу, було зібрано приблизно 400 крб, які були витрачені на закупівлю підстилок, теплого одягу, покращене харчування військових, які направлялися додому. Весною 1878 р. було підготовлено для таких пересильних команд дві лавки, у яких були розміщені тапчани й матраци на сто осіб та туалет (витрачено 378 крб)²³.

Але засобів громадськості Єлисаветграда не вистачало для забезпечення належних умов для таких солдатів, які через різні причини затримувалися в місті й не були вчасно відправлені на фронт. Військове відомство, яке повинне було опікуватися пересильними, організаційно й матеріально не забезпечувало їх утримання. Червоний Хрест теж приділяв їм недостатньо уваги. Отже, уся надія була на зусилля небайдужих мешканців міста. Активно в благодійних заходах допомогти пораненим брали участь С.А. Абертасова, М.Т. Адамович, Н.А. Анічкіна, Н.А. Ахте, А.Д. Ахте, В.А. Ахте, Н.А. Бреккер, М.М. Всеволожська, М.В. Волохіна, Е.П. Гудим-Левкович, А.Ф. Гунькіна, Ф.Ф. Кіреєвський, А.І. Лінковська, І.І. Макеева, В.П. Соколов-Бородкіна, С.С. Потоцька, Ю.Ф. Шухтан, М.К. Шафонська, А.В. Ярошевич. За весь період війни пересильним воїнам було роздано 159 фуфайок, 179 штанів, 247 рукавиць, 43 шарфи, 309 сорочок, 215 підштанків, 27 шуб, 22 шапки, 30 чобіт, 20 косинок²⁴.

Опікунська рада з гласних Єлисаветградської міської думи на чолі з О.М. Пашутіним прийняла рішення про виділення 500 крб на наймання квартир малозабезпеченим сім'ям воїнів, які потребували покращення житлових умов. Кожній сім'ї виділялося 2 крб у місяць. Якщо ж коштів не вистачить, то гласні згодилися віднайти в бюджеті більшу суму²⁵.

¹⁸ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8.> С. 9.

¹⁹ Там само. С. 9.

²⁰ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8.> С. 10.

²¹ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Єлисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 40.

²² Там само. С. 40–41.

²³ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8.> С. 11.

²⁴ Там само. С. 12.

²⁵ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Єлисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 43.

Уже після закінчення війни між органами міського самоврядування та державними інституціями виникали суперечки щодо витрачених сум на військово-медичні потреби. Через брак коштів держава намагалася, щоб громадські органи продовжували утримувати лазарети. Так, 31 травня 1878 р. Єлисаветградська міська дума доручила міській управі клопотатися перед урядом про повернення місту сум, витрачених на наймання помешкань для госпіталів, на їх опалення та освітлення. Перевитрати міської громади становили 20064 крб²⁶. Крім того, міська дума звернулася до Сенату з оскарженням розпорядження херсонського губернського розпорядчого комітету про нарахування місту додаткових 2792 крб 74 коп. квартирних коштів за розміщення в 1877 і 1878 роках місцевого лазарету²⁷.

Комітет витратив приблизно 1050 крб і підготував 5 ручних і 30 особливої системи ресорних критих носилок, а також за 130 крб купив критий фургон, у якому розміщувалося 4 лежачих або 10–12 хворих, для доставляння поранених із залізниці в госпіталі. Коли спостерігався великий наплив поранених, то комітет наймав приватних перевізників, хоча останні часто перевозили людей безоплатно²⁸.

Єлисаветградський комітет сприяв прийняттю й тимчасовому розміщенню з подальшим направленням їх за призначенням пересувних санітарних загонів від товариства Червоного Хреста, які прибували з різних губерній Росії, а саме: Московський (прямував до Бухареста), Псковський (до станції Бірзула Єлисаветградського повіту), Оренбурзький (до Ольвіополя, тепер Первомайськ), Нижньотагільський (до Врадіївки), В'ятський (до с. Михайлівка біля Фастова), Пермський (до Новоукраїнки), Уфимський (до с. Петрівка Єлисаветградського повіту), Вологодський (до Лисої Гори, за сім кілометрів від станції Бандурка). Найбільше комітет фінансував останній лазарет, на який було витрачено 5053 крб. Він був розрахований на сто ліжок, розміщених у 60 селянських хатах. Селяни пожертвували три пари коней із фургонами для перевезення поранених,

місцевий поміщик Швахгейм дав три пари волів для підвезення води, палива та інше. Розміщення поранених у селянських хатах, а не у великих наметах, вважалося, – за твердженням М.І. Пирогова, – ефективнішим, оскільки зменшувалася смертність серед поранених, більше було зручностей для них та інше. Водночас, деякі лікарі вказували на складність відвідування таких хворих, збільшувався відтак штат медичних працівників. Опікувалися Вологодським лазаретом члени комітету А.Ф. Анисьїн, М.М. Голубов, член товариства Червоного Хреста К.Я. Кубицький²⁹.

З 20 липня 1877 р. в Новоукраїнці перебував Пермський санітарний загін, який розміщувався не в окремих орендованих селянських хатах, а в цілісних приміщеннях, влітку – у наметах (місцеві жителі не погоджувалися навіть за великі кошти здавати свої будинки для розміщення поранених). Була споруджена кухня, пральня, цейхгауз (військовий склад для зберігання спорядження, обмундирування та інше) та інші помешкання. З колишнього хлібного магазину був зроблений барак на 40 осіб (наданий безоплатно), із колишнього державного кавалерійського манежу – барак на 100 осіб. Тепер на місці колишнього манежу розташовується Новоукраїнська загальноосвітня школа № 6 (вулиця Соборна 75/3). Госпітальний персонал у складі п'яти лікарів і 16 медичних сестер на чолі з лікарем П.Ф. Крамером був розміщений безплатно в ново побудованому земському домі для арештантів. Головним уповноваженим РТЧХ М.С. Абазою було виділено Пермському лазарету 13886 крб. Єлисаветградський комітет виділив 93 крб на засоби перевезення лазарету та 25 крб на наймання аптеки³⁰.

12 лютого 1878 р. військовий лікар М.І. Пиров та М.С. Абаза проінспектували роботу Пермського лазарету, ознайомилися з його оснащенням, обладнанням, медичним персоналом і дійшли висновку, що в усьому зразковий порядок. Про це свідчать і результати діяльності лазарету. Так, з 1360 поранених і хворих воїнів, які пройшли тут лікування, 1075 – одужали, 243 – переведе-

²⁶ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Елисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 41.

²⁷ Там само. С. 42.

²⁸ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 13>.

²⁹ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 14–17>.

³⁰ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 18>.

но в інші лазарети, померло лише 42 особи, що небагато, якщо порівняти з іншими лазаретами і зважаючи на тодішні умови медичного обслуговування³¹.

Для Уфимського лазарету Єлисаветградським комітетом було виділено 215 крб 30 коп. на перев'язувальні матеріали. Санітарний загін на 100 ліжок розміщувався в с. Петрівка, влітку – у наметах у саду, взимку був переведений у будівлю власника цього саду І.М. Бродського на безоплатній основі³². Біля станції Плетений Ташлик у вересні 1877 р. був відкритий лазарет у будинку колишнього хлібного магазину на 40-50 ліжок. Облаштування й ремонт був проведений коштом військового відомства на суму в 5361 крб, а постачання госпіталю меблями, одягом, білизною, посудом, перев'язувальними матеріалами, харчами поранених, утримання персоналу (лікар, два фельдшери, дві сестри Червоного Хреста, чотири санітари, каштелян, кухар, дві прачки, чотири робітники) здійснено коштом комітету в сумі 7335 крб. Обов'язки уповноваженого від Єлисаветградського комітету при лазарету безоплатно виконував спочатку Н.А. Бошняк, а з листопада 1877 р. А.Ф. Анисьїн. У травні 1878 р. Ташлицький лазарет був закритий і його майно було передано Псковському санітарному загону, розміщеному на станції Бірзула Одеської залізниці³³.

У Златополі (нині Новомиргород) з ініціативи місцевої інтелігенції була зібрана значна сума коштів для допомоги болгарам. Тут же розташовувався склад військового спорядження для добровольців. Після початку військових дій у Златопіль почали прибувати для лікування у військовому шпиталі хворі та поранені воїни³⁴.

Єлисаветградський комітет своїм коштом від-

крив склад та безоплатну майстерню, щоби мати в запасі необхідні матеріали, речі для поранених і хворих, які перебували в лазаретах міста, повіту, а також для санітарних потягів, що проходили через станцію. Очолювала склад та майстерні Е.І. Шуварська. За період із березня 1877 р. до липня 1878 р. у склад надійшло благодійної допомоги від приватних осіб: 800 м полотна, 4170 м бинтів, 110 м марлі, 4128 кг ганчірок, 4640 полотенця, 449 косинок, 267 пар носків, 644 пухових подушок, 1,5 т цукру, 6 кг чаю, 930 кг тютюну, 27 банок варення, бочка горілки; від Єлисаветградської військової прогімназії надійшло – металевих 350 глибоких тарілок, 254 невеликих, 104 стакани, 50 кружок із кришками; куплених за кошти комітету – 20 ліжок, 4120 м полотна, 605 м сукна і фланелі, 343 пари носків і панчіх, 65 зимових ковдр, 101 фуфайка, понад 2 т цукру, 145 кг чаю, понад 1,1 т тютюну; присланих від головного уповноваженого М.С. Абази – 100 валянків, 1,3 кг хініну, 400 металевих ложок, 300 ножів і виделок, 20 чайників, 210 м паперу, 30 теплих ковдр, 150 м ситцю, 1100 простирадл, 200 рукавиць, 100 фуфайок, 200 шуб, 1100 сорочок, 400 кг тютюну, 2 ванни, 15 водоочисних машин; присланих з Уфимського управління – 63 валянків, 191 кальсонів, 200 рукавиць, 360 сорочок, 277 панчіх. Усі ці продукти та речі надходили належним чином на потреби російським воїнам, які проходили лікування та реабілітацію в медичних закладах міста та повіту. Видатки зі складу й майстерні комітету складали 4593 крб³⁵.

Члени комітету В.В. Михайлов та М.Л. Левковець зустрічали поїзди з пораненими та хворими на Єлисаветградській станції й забезпечували їх усіма необхідним: їжею, чаєм, цукром, тютюном, вином та іншим. Зустрічали поранених і жінки комітету та небайдужі мешканці міста. Перед приходом санітарного потяга, напередодні комітету приходила телеграма, у якій перераховувалися потреби для поранених як-то: купівля медикаментів, харчів, льоду, прийняття білизни для прання та інше. Причому витрати комітету компенсувалися уповноваженими потягів. Щодо військових поїздів, у яких перебували хворі, комітет також забезпечував їх гарячими стравами, горілкою, хлібом, м'ясом, чаєм, тютюном, а найслабших – молоком, бульйоном, вином. Сестри милосердя їх

³¹ Кротов О.І. Участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 років мешканців нашого краю // Народне слово. 28 квітня 2011. http://kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=270:123&catid=54&Itemid=199&lang=ua. С. 2.

³² Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 19.

³³ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 19–21.

³⁴ Кротов О.І. Участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 років мешканців нашого краю // Народне слово. 28 квітня 2011. http://kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=270:123&catid=54&Itemid=199&lang=ua. С. 2.

³⁵ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>. С. 21–24.

перев'язували. Комітет також надавав воїнам-пораненим у потягах одяг, взуття, підстилки, медикаменти, перев'язувальні матеріали, посуд, ручні ліхтарі та інше³⁶.

Комітет також здійснював асенізацію колії навколо станції. Під наглядом членів комітету та лікаря Цеткіна із санітарних потягів приймалися нечистоти, використаний перев'язувальний матеріал (його спалювали). Для цієї роботи за кошти комітету були залучені арештанти та реманент: кошики, корита, коні, вози та інше. Біля станції за комітетські кошти був збудований намет та лавки для тимчасового розміщення поранених, яких знімали з потягів, а також проведено освітлення з допомогою ліхтарів. На забезпечення прийняття потягів комітетом було витрачено понад 3378 крб, у тому числі: на гарячу їжу і хліб – біля 1603 крб, на чай і цукор – 75 крб, горілку й вино – 132 крб, 50 коп., тютюн – 66 крб 52 коп., медикаменти – понад 196 крб, асенізацію станції – 79 крб 43 коп., перевезення поранених і хворих – понад 223 крб, на купівлю різних речей та засобів, а також на наймання помешкання для складу – 418 крб, на плату економу і служителю на вокзалі, найманим комітетом – 289 крб³⁷.

Усього через станцію Єлисаветград із червня 1877 р. до 1 липня 1878 р. пройшло потягів із пораненими і хворими: санітарних від Червоного Хреста – 67, спеціальних санітарних військових – 66, у яких перебувало 31478 солдатів і 262 офіцери³⁸.

На початку січня 1878 р. від військового відомства прийшло розпорядження про організацію в Єлисаветграді прийняття із Болгарії хворих полонених турок, які були заражені на тиф та дизентерією. Турки були розміщені в бараках на 250 ліжок за містом, а також в особливих помешканнях біля вокзалу на 100 ліжок. При станції було створено спеціальне приймальне відділення для сортування полонених турок. Комітетом були організовані роботи зі створення утеплених відхожих місць для хворих турок, продезінфіковані помешкання, вагони, колії станції, окремо сортувалася та пралася білизна інфікованих хворих, померлих хоронили в спеціальних просмолених

ящиках і визначених місцях³⁹.

Наглядати за виконанням цих правил повинна була спеціально створена в лютому 1878 р. військово-санітарна комісія, яка складалася із земського лікаря О.А. Веккера, міських гласних Н.Б. Баумгартена, В.М. Пашенка, поліцеймейстера І.П. Богдановича, міського лікаря А.М. Александрова, повітового лікаря Г.О. Чекерського, представників Червоного Хреста В.В. Михайлова, В.Я. Протопопова, І.Г. Шишкевича, лікаря І.М. Шорштейні, головного лікаря 83 військового тимчасового госпіталю І.Ф. Щеглова, якого пізніше замінив лікар Г. Попов. Очолював її командир 58 запасного батальйону підполковник І.І. Сипко⁴⁰.

Військово-санітарній комісії було надано надзвичайні повноваження, її рішення та приписи мали бути негайно виконані. Так, нею був зроблений огляд медичних установ міста й місць, звідки могла поширитися епідемія, як-то пральня, у якій прали білизну хворих. Особливу увагу було приділено дезінфекції білизни і знищенню речей заразних хворих. Комісія розробила спеціальну інструкцію для керівництва госпіталів, яка містила правила дотримання санітарних норм. Ця інструкція була надрукована й розміщена на видному місці в госпіталях. Члени комісії по чергово здійснювали рейди по медичних установах міста, де перебували поранені і хворі, наглядали за дотриманням там санітарних норм (зокрема, звертали увагу на проведення постійних дезінфекційних заходів, дотримання чистоти госпітальних кімнат, зміну білизни й постільних речей хворих, облаштування відхожих місць, фільтрування води та інше), відвідували кладовища, де були поховані заразні померлі, оглянули 160 колодязів і було взято для хімічного аналізу воду з них. Члени комісії визначили 400 місць і помешкань, які потребували особливого нагляду, оскільки в санітарному сенсі вимагали покращення, про що було повідомлено відповідальним особам⁴¹.

Гласний міської думи А.І. Родкевич на засі-

³⁶ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 21–24>.

³⁷ Там само. С. 27.

³⁸ Там само. С. 26–27.

³⁹ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 21–24>.

⁴⁰ Там само. С. 31.

⁴¹ Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. Єлисаветград, 1878. Інв. № 919. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8. С. 32–35>.

данні міської думи від 4 квітня 1878 р. вказав на перевищення повноважень членів військово-санітарної комісії, вказавши, наприклад, що члени цієї комісії врывалися у двори приватних осіб, відвідували магазини, майстерні, навчальні заклади, як-то, жіночу гімназію. У постанові міської думи було зазначено, щоби члени військово-санітарної комісії наглядали за військовими лазаретами, турецьким кладовищем та іншими місцями, де перебували хворі, і не відвідували громадські установи і приватні будинки, оскільки для цього створена спеціальна міська санітарна комісія, яка діє згідно зі ст. 110 міського положення 1870 року⁴². Військово-санітарна комісія отримувала кошти за свою діяльність завдяки таким надходженням: від благодійного концерту – 81 крб. 40 коп., від міської управи – 500 крб, від земської управи – 1000 крб, від місцевого РТЧХ – 100 крб, від благодійників – 190 крб, пожертви від викладачів земського реального училища – 168 крб, разом прибуток становив 2039 крб 40 коп.⁴³. За період своєї діяльності до 1 липня 1878 р. комісія витратила біля 1523 крб⁴⁴.

Після закінчення російсько-турецької війни в березні 1878 р. Єлисаветградський комітет товариства піклування поранених і хворих воїнів продовжував свою діяльність, яка полягала в прийманні та зберіганні майна, що залишилося після закриття пересувних військових лазаретів. Крім того, 83 військовий госпіталь, який продовжував функціонування, потребував матеріальної підтримки, на що комітетом щомісячно виділялося 700 крб. Таке фінансування продовжилось до 1 січня 1879 р.⁴⁵. Діяльність Єлисаветградського комітету товариства піклування поранених і хворих воїнів, а також громадськість міста за значну допомогу щодо лікування та реабілітації солдатів і офіцерів російської армії, була відзначена подякою від імператриці Марії Олександрівни⁴⁶. З 20 липня 1879 р. товариство піклування поранених і хворих воїнів було перейменовано в Російське товариство Червоного Хреста і відповідно Єлиса-

ветградський комітет – у місцевий комітет РТЧХ.

Висновки. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. показала значний підйом громадянської свідомості населення Росії й, зокрема, мешканців Єлисаветграда та повіту. Про це свідчить активна діяльність Єлисаветградського комітету товариства піклування поранених і хворих воїнів і значна допомога солдатам і офіцерам, які перебували в лазаретах та госпіталях, з боку небайдужих городян. Останні надавали кошти, речі, підтримували морально тих, хто одужував, здійснювали посилю, часто безоплатну, як тепер говорять, волонтерську роботу, для підтримки хворих і поранених, що мало для них не менше значення, ніж полегшення їх фізичного страждання. Активна участь громадськості міста в різноманітній діяльності Єлисаветградського комітету товариства піклування поранених і хворих воїнів стала важливою школою згуртованості громади, попри наявні ще станові розбіжності, усвідомлення мешканцями міста толерантності, гуманізму, взаємодопомоги в скрутні часи, необхідності йти на певні матеріальні збитки, фізичні обмеження, моральну підтримку нужденних в умовах воєнного часу.

⁴² Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Елисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 35.

⁴³ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг./ Сост. Л.К. Брейер. Елисаветград: тип. М.А. Гольденберга, 1905. Т.1. С. 35–36.

⁴⁴ Краткий исторический очерк деятельности Елисаветградского местного комитета Русского общества Красного Креста. Елисаветград: тип. Гольденберга, 1895. // ДАКО. Друкований фонд. Інв. № 941. С. 1–7. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?3#photo>. С. 5.

⁴⁵ Там само. – С. 6.

⁴⁶ Там само. – С. 7.

References

Belova E.E. Sestry miloserdija v period rusko-tureckoj vojny 1877–1878 gg. // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. Jaroslavl', 2010. № 2. S. 33–37.

Kratkij istoricheskij ocherk dejatel'nosti Elisavetgradskogo mestnogo komiteta Russkogo obshhestva Krasnogo Kresta. Elisavetgrad: tip. Gol'denberga, 1895. // Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. Drukovanyi fond. Inv. № 941. S. 1–7. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?3#photo> (data zvernennia 15.10.2020).

Krotov O.I. Uchast u rosiisko-turetskii viini 1877–1878 rokiv meshkantsiv nashoho kraiu // Narodne slovo. 28 kvitnia 2011; 12 travnia 2011. URL: http://kokm.kr.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=270:123&catid=54&Itemid=199&lang=ua (data zvernennia 14.10.2020).

Otchet Elisavetgradskogo mestnogo komiteta obshhestva popechenija o ranenih i bol'nyh voinah, o dejatel'nosti i prihod i rashod pozhertvovannyh summ i veshhej za 1877 g. – i po 1 ijulja 1878 g. // Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. Yelysavethrad, 1878. Inv. № 919. S. 1–39. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8> (data zvernennia 15.10.2020).

Pashutin A.N. Istoricheskij ocherk goroda Elisavetgrada. Elisavetgrad: Lito-Tipografija Br. Shpoljanskih, 1897. 311 s.

Posternak A.V. Ocherki po istorii obshhin sester miloserdija. Moskva: izd-vo «Svjato-Dmitrievskoe uchilishhe sester miloserdija, 2001. 304 s.

Russkaja zhenshhina v vojnu 1877–1878. Ocherk dejatel'nosti sester miloserdija, fel'dsheric i zhenshhin-vrachej / sost. P.A. Ilinskij. SPb.: tip. P.I. Shmidta, 1879. 280 s.

Shherbinin P.P. Voennyj faktor v povsednevnoj zhizni russkoj zhenshhiny v XVIII – nachale XX vv. Tambov: izd-vo «Julis», 2004. 509 s.

Shibkov A.A. Pervye zhenshhiny-mediki Rossii. L.: MEDGIZ, 1961. 262 s.

Sistematicheskij sbornik postanovlenij Elisavetgradskoj gorodskoj dumy za 1871–1903 gg./ Sost. L.K. Brejer. Elisavetgrad: tip. M.A. Gol'denberga, 1905. T.1. 773 s.

Volkanova N.V. Material'na dopomoga armii z boku Bessarabs'kih aristokrativ pid chas rosijs'ko-turec'koï vijni 1877–1878 rr. // «Hileia: naukovyi visnyk»: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2018. Vyp. 137. S. 104–106.